

ID. SZINNYEI JÓZSEF (1830–1913): AZ ELSŐ MAGYAR BIBLIOGRÁFUS, SÁNDOR ISTVÁN

**A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.**

Egykori tanáromtól, a tudós Horvát Istvántól hallottam azt a mondást, hogy a történelemnek két szeme van: a geográfia és a kronológia.¹ Ezen jeles mondást az irodalomtörténetre is alkalmazhatom oly formán, hogy ennek is két szeme a bibliográfia és a biográfia; mert ezek nélkül valóban csak homályban tapogatózunk.

A bibliográfusok idejekorán belátták annak szükségét, hogy a könyvcímeket lehetőleg teljesen adják; még a szerzők neve mellett levő állás, vagy foglalkozás kitétele által is elősegíteni igyekeztek az irodalomtörténet-író munkálkodását.

Czwittinger Dávid volt nálunk az első, ki a 18. század elején irodalomtörténetünket megírta latinul. Külföldön élve és honfitársaitól segítve, felbuzdult a külföld példáján, és elég sanyarú körülmények közt megírta ezen úttörő munkáját. Elég sok hibával és hiánnyal, még több aránytalansággal írta meg, de nekünk hálás utódoknak nem ezt kell most tekintenünk, hanem méltányoljuk azon hazafias buzgalmat és törekvést, mellyel ő hazánk irodalmát a külfölddel is megismertetni akarta, és megteremtette nálunk az irodalomtörténet eszméjét.

Elég különösnek tűnhetik fel előttünk mégis az, hogy csaknem két századnak kellett elmúlni, míg ezen első érdemes irodalomtörténet-írónk élete körülményeiről alig tudtunk meg egyebet, mint amit munkája címlapjáról és előszavából kiolvashattunk, ti., hogy selmeci nemes származású volt és az altdorfi egyetemen tanult, azután visszatért szülőföldre. Én ezen hanyagságot, talán hálátlanságnak is nevezhetném, azzal igyekeztem némileg helyrehozni, hogy a *Magyar írók élete és munkái*ban Czwittingernek kalandos életrajzát a szülővárosa levéltárában szerzett adatokból elég körülményesen megírtam, és annak a részleteit, amint munkám szűk kerete engedte, közöltem is.

Éppen egy századdal később jelent meg az első magyar bibliográfia, melyet a szerzője nevével kapcsolatosan még most is elég sokat emlegetnek írónk mint Sándor István *Könyvesházát*, de említve találjuk egy másik munkáját is a *Sokfélet*. Életéről azonban annál kevesebbet írtak. Mint annyi sok más írónkról, erről is megfélekedtek; csak származását, tartózkodása helyét és utóbbi időben halálozási dátumát említették. De még ezen néhány sorban is hibás adatot közöltek. Nem törődve az íróval, megelégedtek munkájának használatával. Pedig irodalmunknak ezen tekintélyes leltározója, több oldalról is megérdemelte volna a méltatást, figyelmet, és önzetlen hazafiságáért hálánkat.

Az ősrégi származású szlavnicai és lukai Sándor-család, mely Trencsén megyében telepedett le, a Nozdrovicky- és Zamaróczy-családokkal egy törzsből eredt. Az 1411. osztálylevelél szerint Nozdrovic, Kisszslavnica és Szkalka ősi birtokaikat egymás közt felosztották. A szlavnicai ágból származott család egyik ősének, Sandrinnak fia, János 1552-ben vette fel a Sándor családi nevet. Ennek leszármazottja, Sándor János alnádor 1616-ban élt, és ennek fia, Ferenc alapította a lukai (Nyitra megyei) ágat. Ferenc unokájától, Gáspártól származott Adalbert, a mi Sándor Istvánunk nagyatyja. Adalbertnek testvére volt Gáspár, ki nejének, Thököly Erzsébetnek révén sógora és híve volt Thököly Imrének, 1693–94-ben pedig kuruc tábornok; utóbb azonban a császár pártjára állott és báróságot nyert. Ezen

családból származott a Sándor grófi család, mely azonban Sándor Móric gróffal, az európai hírvő lovaglóval férfiágon kihalt.

Ily előkelő rokonságnál fogva Sándor István családja nagy tekintélyű volt az országban. Ősi származására büszke, címerében, a pajzsban és a pajzs fölötti sisak koronájából kimagasló szarvas nyakát nyíl lövi át. Ezt a jelképet használta a grófi ág és ezt találjuk Sándor István pecsétjén is, mintegy jelképezve az Árpádok idejébeli ősök honfoglaló erényeit.

Sándor Adalbertnek – ki a 18. század első felében élt, nyitrai alispán és m. kir. helytartósági tanácsos volt – két fia: Ferenc és Pál a lukai birtokon megosztott, és a család két ágra szakadt. Minket különösen a Ferenc ága érdekel. Ennek első nejétől Bossányi Kriskától született Károly 1730. április 18. és Rozália 1738. április 17. (ki 1760. május 1. kelt egybe Szentiványi Ferencsel); második nejétől, Motesiczky Borbálától kilenc gyermeke volt, ezek közül nyolc gyermekkorban halt el; Sándor István, anyjának nyolcadik gyermeke 1750-ben született Lukán és augusztus 11. kereszteltetett meg.

Luka Nyitra megyei kis tót falu, mely a Vág folyó bal partján, a temetvényi várhegy aljában fekszik; akkor alig volt 500 lakosa, kiknek vallása, mint az uraságé, túlnyomólag római katolikus volt. Az urasági kastély, mely az egész vidéken uralkodik, a községtől északnyugatra egy jókora dombon a 17. században, a család fénykorában épült. A kastély emeletes, négy sarkán kiálló tornyokkal; ezek az épületnek várkastélyszerű alakot adnak. A kastély emeletéről felséges kilátás nyílik a Vág völgyére; innét látható Csejte, Podola, Brunóc, Vágszerdahely és több község. A kastély földszintjén van két nagy szoba, két kis toronyszoba, két konyha, két kamara, az emeleten pedig három nagy terem, négy kisebb szoba és négy kis toronyszoba.

Itt tartózkodtak a lukai Sándorok, mint kiskirályok, és földesúri büszkeséggel tekintettek le a völgyben fekvő falu szalmafedelű viskóira; a falu minden szemtől elrejtve két domb közt terült el, úgyhogy a közeledő utas csak a várkastélyt láthatta. A lankás talajból emelkedett a temetvényi hegy, melyen az út erdőn keresztül vezetett fel a hegy tetejét koronázó temetvényi váromhoz. A félórai utat gazdagon jutalmazza a fél napi járásnyira elterülő látóhatár. Ezen vár keletkezése az őskorba nyúlik fel, és a temetvényi uradalom nevezet alatt a Sándor-család birtokához tartozott. Ezen vidék a Thököly- és Rákóczi-féle szabadságharc alatt látott utólszor fegyveres népet; ezek leveretése után, mint annyi sok hegyi vár, ez is pusztulásra ítéltetett.

A lukai uradalom 3101 holdnyi birtok, melyből 525 hold termőföld, többi legelő és erdő. A család kisebb birtokait nem számítva, elég tekintélyes földterület volt ez akkor a megélhetésre.

A Sándor-család társalgási nyelve tót volt, és a mi magyar bibliográfusunk is először tótul beszélt. Ez nem valami különös jelenség, mert még a múlt század első felében is a nyitrai magyar származású család tagjai is szerettek tótul társalogni; habár tudtak mind magyarul, a magyar társalgást csak elvétve, vagy ha a szükség kényszerítette őket, használták, de ekkor tót és német szókkal vegyített nyelvjárással éltek. Ezen szokás különösen a megye felső részén, hol sűrűbb volt a tót lakosság, általánosan elterjedt. Hogy Sándor István családjában a társalgási nyelv tót volt, ezt az említettekén kívül megerősíti az, hogy atyja már nem vállalt megyei hivatalt, hol inkább lett volna alkalma magát a magyar nyelvben gyakorolni, hanem birtokán Lukán tót jobbágyai és cselédei körében mezei gazdasággal foglalkozván, kénytelen volt a tót nyelvet használni; hogy pedig csaknem kizárólag ezen nyelvvel élt, még inkább megerősíteni látszik azon körülmény, hogy harmadik felesége, Kuklenik Katalin, kivel 1761. november 25-én kelt egybe, nem tudott magyarul; ezt bizonyítja saját kezűleg írt tót vallomása, mely a Nemzeti Könyvtárban található.

Ily környezetben élte gyermekéveit Sándor István, ki a tót társalgás dacára magyar nemzeti szellemben nevelkedett. A felső-magyarországi magyar családoknál ősi hagyományként szállott fiúról-fiúra az elődök hazafiúi szelleme. Az apa bizonyosan sokat beszélt kuruc nagybátyjának hőstetteiről, édesanyja pedig szintén elregélhette fiának a szomszéd csejtei

rémítettek. De maga a szeme előtt fekvő temetvényi vár felkölhette a fiúnak érdeklődését, tudni vágyását és hazafiúi érzelmeit.

A fiúnak gyermekkori neveléséről semmit se tudunk; de feltételezhetjük azt, hogy miután atyja, ki alispán és helytartósági tanácsos fia volt, magyarul jól beszélt, a fiú is korán elsajátította a magyar nyelvet, és habár a falusiakkal és a cselédséggel tótul beszélt, otthon szülei körében hallott itt-ott magyar szót is. Tizenegy éves koráig házi nevelésben részesülhetett; akár a szomszéd Nagymodróról, vagy a másfél órányira fekvő Vágújhelyről szereztek is a nevelőt vagy házitanítót, az mindenesetre a magyar és német nyelv elemeire is tanította a fiút, ki ezen két nyelvben szüleitől is nyerhetett tüzetesebb ismeretet. Ami testi nevelését illeti, bő alkalma volt azt fejleszteni, különösen a nyári időszakban, a kastély körüli gyümölcsösben, a hegyet borító erdőben és réten. A vízi sportban se volt hiánya, miután a kastély közelében folyt a Vág.

1761 őszén atyja a rendes szokás szerint fiát a gimnáziumba adta, mégpedig a nyitrai piaristákhoz. A kegyesrendiek mindenkor híresek voltak hazafias gondolkodásukról, azért el is tértek a hazánkban általánosan uralkodott jezsuita rendszertől; mert mind a hazai történetre, mind a magyar nyelvre már akkor több súlyt fektettek, de azért a latin nyelvet sem hanyagolták el; sőt általánosan ismert dolog, hogy a kegyesrendiek gimnáziumából kikerült ifjak legjobban tudtak latinul. Még az én koromban is, a 40-es évek elején, midőn két évig Nyitrán jártam a gimnáziumba, már a III. osztályban az iskola falain belül csak latinul volt szabad beszélni; aki ezt a szabályt áthágta, annak a körülötte ólálkodó fiú kezébe nyomta a signumot, aminek az volt a következménye, hogy vagy ötven latin szót kellett büntetésül bemagolnia. Ily intézetből kétségtelenül mint jó latin kerülhetett ki a tanuló; legalábbis jól megvethette alapját latin tudásának. Ezt fényesen be is bizonyította Sándor István egész irodalmi pályáján.

Az első évben (...) tanára volt Latzkó Ambrus, ki a beíratási főnévkönyvbe az iskolai év végén ezt írta a fiú neve mellé: A. (a legjobb érdemjegy). (...) 1762–63-ban principista volt és Sindler József tanította, ez is nagy Á-t írt a neve mellé, míg a harmadikban, 1763–64-ben, mikor Kiss István volt a tanára s a grammatikai osztályban tanult, már kis a volt a neve mellett (...). Valószínű, hogy betegeskedés miatt kerülhetett tanulmányainak folytatása végett a következő évben más helyre.

Sándor István Nagyszombatban a jezsuitáknál folytatta tanulmányait, és ugyanott volt egyetemi hallgató is. Ezt bizonyítja egy 1768. január 2. ott kelt okirata. Édesanyját korán elvesztvén, atyja 1761-ben harmadszor nősült; 1767. december 23-án azonban atyja is meghalt, és így ő idősb testvéreinek gyámsága alá került. Atyja kívánsága szerint mostoháját egy nagyszombati házzal és ezer frt-tal elégítették ki; a családi birtokon és hagyatékban, mely 35.000 frt-ra becsültetett, a testvérek egyenlően osztozkodtak.

Ezt megelőzőleg nagy zavar támadt a családban, mert a fiúnak fent említett okirata szerint atyja jogérvényes végrendeletet hagyott hátra, melyben az ősi birtokot és a szerzeményt két fiára hagyta; kisebb fiának gyámságát pedig barátjára, Zerdahelyi János másodalispánra bízta, kit a végrendelet végrehajtójának nevezett ki. Ezt a végrendeletet azonban nem találták meg; Zerdahelyi annak csak másolatát mutathatta elő, melyet az örökösök nem ismertek el. Ez mélyen elkeserítette a kiskorú fiút; a családi viszálynak és az ebből származott igénypereknek tehát se vége, se hossza nem volt.

Testvérbátyjának, Károlynak és ennek halála után Selmetzi Ferencnek gondnoksága alatt „kénytelen lévén ő kegyelmeknek tetszését követni”, írja végrendeletében; az atyja után reá szállott Banka falunak, a nagyszombati háznak és a szuhai szőlőnek fele részét eladta; a szülői örökségből azonban többet el nem idegenített. (...)

A gyámság alatt levő évek nagy részét hihetőleg Nagyszombatban és Pesten töltötte.

Nagykorúságának elérkeztevel, 1774-ben átvette örökségét és Lukán gazdálkodott. A mezei gazdasághoz azonban, mint már Mednyánszky Alajos báró is megjegyezte s élete későbbi körülményeiből is kitetszik, sohasem volt kedve.

Rokonaival meghasonolva, a gazdaságtól való idegenkedése s embergyűlölő hajlama igen korán az irodalomhoz vonzotta. Megismerkedett a hazai irodalommal, majd a német remekírókat tanulmányozta; de hazafias érzése mindenkor nemzeti irodalmunk szeretetére buzdította. Miután ismerte irodalmunk akkori szegénységét, elmaradottságát, tőle telhetőleg kívánta azt növelni, gyarapítani. Lefordította 1777–78 telén Gellertnek 'G** svéd grófné élete' című munkáját,² mert – írja az előszóban – „magyarságunkban még csak ilyenféle írások előállítására is igen kevesen szánják magokat” és, hogy a téli esték unalmát elűzze véle. Ami a munka nyelvezetét illeti, ennek jóságában maga sem igen bízott, mert előszava végén írja „Ami az én írásom módját illeti, azt se nem igen fent jártatom, se nem igen alatt léptetem, hanem közönséges beszélésünk módja szerint ejteni iparkodom. Egyszóval: tisztán, de nem cikornyásan és csak amint önnön tehetségem engedi.” Ekkor még valóban igen gyenge volt Sándornak magyar nyelvtudása, mert a könyv irálya igen tótos.

Még azon kellemetlenség is érte, hogy ezen munkát már hat évvel előbb (1772) lefordította és kiadta egy névtelen Kolozsvárt. Erről azonban akkor nem igen lehetett Sándor Istvánnak tudomása, mert bibliográfiánk nem volt, könyvtári jegyzékeink pedig gyéren és hiányosan jelentek meg. Mindenesetre bosszantotta őt az is, hogy a kolozsvári fordítás sikerültebb, magyarosabb volt. Ez azonban csak serkentette őt nyelvünknek tüzetesebb megismerésére; talán nem csalódom, ha későbbi nyelvészkedésének és irodalmi termékeink jegyzékbe szedésének kezdetét ezen időbe helyezem. (...)

Ugyanezen 1778. évben a kastély újjáalakítása alkalmával, a bejárat kapuja fölött, belül a csarnokban réztáblát illesztetett a falba ezen különös felirattal: „Jaj annak a háznak, hol tehén bikának jármot vethet a nyakában. Renovavit Stephanus Sándor 1778.” Ezen felirat sokban felvilágosítja írónk jellemét és gondolkozásmódját. Ő sokat szenvedett rokonaitól és különösen gyűlölte a nőket, elsősorban pedig a családjabelieket, kik úgy látszik uralkodtak férjeik fölött. Ez magyarázza meg azt is, miért tartották őt a környékben is nőgyűlölőnek és miért nem nősült.

Fiatalabb korában még állandóan Lukán lakott és gazdálkodott; ezt látszik bizonyítani a Magyar Hirmondónak címszalagja is 1780-ból, mely ezen első magyar hírlapot Lukára irányította.

Sándor Istvánt, ki a falusi életet és az azzal járó mezei gazdálkodást nemigen kedvelte, a műveltebb kör vonzotta s különösen az irodalommal foglalkozó társaság. A hazai irodalmat pártolta, a nyelvünkre s történelmünkre vonatkozó régibb és újabb munkákat, legalább a fontosabbakat, mind beszerezte; közlékeny természeténél fogva pedig gyűjtött ismereteit mással is óhajtotta közölni, s mivel a magyar nyelvben nem volt eléggé jártas, ebben kívánta magát különösen tökéletesíteni. Mindezt pedig akkor csakis a birodalmi központban, hol a magyar gárda írói tűntek fel, és a francia iskola képviselői műveltségüket az udvar körében nyerhették, hol a magyar zszurnalisztika maga köré gyűjté munkatársait, remélte elérhetni. Ezért szakított a falusi élettel és Bécsbe költözött; ez 1784 körül történhetett.

Egyik fő élvezete volt az utazás, melyről naplót írt; ilyen nagyobb utazást tett 1786-ban Felső-Olaszországba, 1787-ben Németországon át Londonba s onnét Párizsba, 1788-ban Prágát, Drezdát, Berlint látogatta meg s 1791-ben Svájcba utazott. Mindenkor társat vitt magával, ki szórakoztatta és nyelvismereteivel segítette.

Sándor Istvánnak irodalmunkra s közművelődésünkre tett nagyobb hatását a Révai Miklóssal kötött szorosabb barátság szülte; ugyanis Révai Győrből 1786. január 26-án kelt „Hírreadását” Magyar költeményes gyűjteménye kiadására Sándornak is megküldte, ki ezt örömmel fogadta, s ez év augusztus 27-én Révainak hozzá intézett levelével, melyben Faludi verseinek második kiadása iránt való szándékát említi és, hogy pénz hiányában kölcsönzéssel

akar a dolgon segíteni, megkezdődött köztük a barátságos levelezés, mely két évtizedig tartott szakadatlanul. Sándor Révainak megírta irodalmi terveit, kikérte tanácsát, különösen a magyar nyelv sajtóságait illetően. Révai pedig elpanaszolta sanyarú helyzetét; erre Sándor pénzzel segítette őt; mire viszont Révai buzdítólag hatott reá, midőn irodalmi termékeit közzé akarta tenni. Volt tehát egy megbízható tudós barátja, ki hálából is segítette őt munkáinak kiadása körül; azt sajtó alá rendezve, nyelviileg is javíttatta. Így jelent meg 1791-ben Győrött: *Jelki András történetei*.³ Révainak nemes törekvése volt ezen, habár nem fényes tehetségű, de buzgó és áldozatkész magyar nemest irodalmunknak megnyerni. Legjobban jellemzik ezen baráti viszonyt Révainak 1789. december 8-án kelt és Sándor Istvánhoz írt, a Magyar Nemzeti Múzeumban levő kiadatlan alagyája:

„Hát érzem szived, Jámbor társ, olyly igen érez?
Irsz nekem untalanul, s akarod most messze világot
Lássak, most menjek más mulatásra veled.
Most kebledre szoritz, most forró csókokat osztasz.
Szólsz most elmédnek szép szüleménye felől;
Irsz nekem untalanul, s élesztvén drága reménnyel
Útat tündöklőbb állapotokra mutatsz,
.....
Válaszomat ritkán s csak darabolva adom.”

Azon 37 levélből, melyeket Révai 1786-tól 1802-ig írt Sándor Istvánnak, rövid kivonatok maradtak fenn Horvát István kéziratában a Nemzeti Könyvtárban; 1786. december 24-én írja, hogy Pozsonyban már öt hét óta nyomorog; 1788. december 5., hogy Győrött rajztanító lett és költeményes gyűjteménye kiadásába már belefogott, december 8. Amalthea időszaki folyóirat megindítását tervezi; 1789. március 26., hogy az Anakreont fordítgatja; augusztus 27. bécsi (július 8.) és pesti (augusztus 3.) útjáról emlékezik meg; 1790. május 3. a korona üdvözlésekor az országban jelentkezett lelkesedésre „Jámbor szándékát” ki akarja adni; június 14-i leveléből kitűnik, hogy Sándor Istvántól némi pénzsegédelmet kapott; minthogy a vakációra Sándor ajánlatára s költségén üdülés végett Svájcot akarta megjárni, vagy Lukára menni az ő jószágára, e célra kapta tőle a pénzsegélyt; szeptember 26-án írja, hogy négy hétig időzött Budán a Magyar Nyelvmívelő Társaság ügyében; 1791-ben írt Sándornak február 28., április 15., augusztus 10. (ebben köszönetét jelenti ajándékáért) és november 7.; ezen évben Lukán töltötte a szünnapokat Sándornál; 1792. április 15. a győri püspök ösztönzésére a pesti esztétikai tanszékre pályázott, június 11. pedig panaszodik az országbíró ellen, ki Schediust protekciójával a nevezett tanszékre betolta; október 29.: elkeseredésében szeptember 12-én Bécsbe ment, ott három hetet töltött, járta ott az architektúrát és folytatta a rajzolás mesterségét. Az 1794. április 16-i levél szerint Sándor ki akarta nyomtatni a maga költségén Révai Anakreontikonjait. Ezután Révai levelezése szünetelt és csak 1797-ben eredt meg ismét, március 15. és április 27., midőn Sándor tetemes summával segítette ismét Révait. Sajnos, hogy a Sándor István levelei ez időből még nem kerültek elő.

Sándor István 1791-ben indította meg *Sokféle*⁴ c. nagy vállalatát, melyet közönségesen folyóiratként emlegetünk irodalmunkban. Ez azonban nem többek által írt időhöz kötött folyóirat, hanem magától Sándortól írt és saját költségén kiadott munka volt. Az első és második kötet kéziratát Révaihoz küldte Győrbe, bizonyosan az ő unszolására, ki azt 1791. július 28-án kelt levele szerint revideálta s kinyomtatására felügyelt. A munka tartalmára nézve, tudatja a szerző olvasóival, hogy a közzétett két kötet cikkei részint olvasmányából, részint pedig a hallottakból és saját tapasztalataiból merítette, ezért feleslegesnek tartotta a

forrás megnevezését. A készen levő harmadik és a többi kötet megjelenését a közönség pártfogásától föltételezi, és szerényen így végzi be előbeszédét:

„Az íz az emberek közt mint olyan, valamint a könyvem, azaz sokféle, kihez képest magam is az egész magyar közönségnek tapolását reményleni nem bátorkodom. Elég lesz énnékem, ha munkáimat földieimnek tudósabb s megvilágosodottabb része helybenhagyja. Ez iránt reménységben lévén, tovább is gondom lesz hazámnak szolgálatára.”

A két kötet tartalmát tekintve ez a legheterogénebb enciklopédikus cikkekből áll: így az I. kötetet a magyarokról írt cikkel kezdi, azután hazánk többi népeit írja le, majd Attilával kezdve végigmegy a magyar történelmen, mindenről lehető legrövidebben írva; azután Zoroasterről és a többi vallásfelekezetekről, lottójátékról, a földről, a tük készítése módjáról, az 1788. osztrák birodalom tartományainak városainak népességéről, többi országok hadi ereje, népessége, az óhajtható magyar új könyvekről, erkölcsi oktatások és rövid sommás gondolatokról. A II. kötetben megemlékezik II. József császárról, Ulászló királyról, a lengyel vendégségről, az angol köszöntgetésről, az ebéd fizetéséről és az iddogálásról, a spanyol kevélységről stb. Vannak itt adomával fűszerezett cikkek is; úgyhogy ezen munkával a mindent jól megfigyelő szerző a mai ismerettárak úttörőjének tekinthető.

1795 és 96-ban ismét két kötetet adott ki; mivel a kritika nem volt egészen kedve szerint való, ezt vette fel mottóul: „Mindennek száj íze szerént nem jártom el? aki mindennek kedvét tudta találni, ki volt?” Az előbeszédben pedig nyilvánítja, hogy „munkája becsületre kapott”, ezért adott ki újabb kötetet, sőt kész két újabb kötetet is kibocsátani, mellyel munkáját befejezi, s így végzi: „Ha ki jobbakkal kedveskedhetik, azt arra kérem, hogy mentül elébb találjon”. Ezen kötetekben is túlnyomóan vegyes cikkeket közöl a szerző, azonban már kissé bővebben foglalkozik a magyar irodalommal; ily tárgyú cikkei: a magyar tudós újságról (óhajtás), a rosszul írott magyar könyvekről, némely írott és nyomtatott magyar régiségekről (Halotti beszéd, Komjáti: Szent Pál levelei, Pestinek Ezópusz meséi, egy igaz hazafinak óhajtása, magyar, osztyák, vogul, mordvin szók; legnevezetesebb azonban, hogy a III. kötetben tünteti fel bibliográfiai ismereteit, ugyanis a 16. századbeli 105 magyar könyvnek címét közli, amint azokat följegyezte, leginkább könyvtárakban nyert tapasztalatai után. Ezzel már szigorúan a régi irodalom, a régi kéziratok és könyvek megismerésére fordította figyelmét, és ezt tette kiválólag tanulmányainak tárgyává.

A Sokfélének pártolása, s az irodalmi körökben nyert figyelem, mindinkább ösztönözte szerzőnket a további munkásságra; erre vall az is, hogy a IV. kötet végén az I. és II. kötethez való jegyzéseket és a hibák javítását is közli.

A Sokféle V. és VI. darabja 1798. és 99-ben jelent meg, az előbeszéd jelenti, hogy az V. darab „sok olyast fog előhozni a természettörténetből, melyek nemcsak a magyar könyvekben nem olvastattak, de az idegen nyelvekben is ritkábbak”, ezen kívül ismét néhány magyar könyvet ismertet, a 16. század írói közül Komjáti, Pesti, Sylvester, Tinódi, Draskovics György és Károlyi Gáspár műveit bő kivonatokkal; a VI-ban pedig több enciklopédikus cikk közt: az írásról és nyomtatásról, régi diák írók, Szent Margit élete, az 1776-ban kijött munkából; nyelvészeti és bibliográfiai jegyzetek, adomák és egy hosszabb elbeszélés. Függelékül 66 lapon közli ifjúkori verseit, melyek részint eredetiek, részint németből és franciából fordítottak. Ezzel mintegy befejezni gondolta jelen vállalatát, melyet jelez is előbeszédében ekképpen: „Fog-e még többekkel szaporodni ezen gyűjtemény, nem adhatom előre szavamat.”

Ezen gyűjtemény azonban kedvező pártolásban részesült, s ez a szerzőt 1801-ben újabb két kötetnek (a VII. és VIII.) közrebocsátására buzdította. Mint az előbeszédben írja:

„Mind a kettő rész szerént tudós és hasznos, rész szerént tréfás és mulatságos dolgokat foglal magában. Legnagyobb része a haza történeteit és nyelvét illeti, amelyek egész életemben mindennapi és legkedvesebb tárgyaim valának az elmélkedésre. S minthogy sem

hálátlannak sem csálhatatlannak soha nem tartám magamat, ha mi emberi ért engem is ezen munkámban, annak helyrehozását akárkitől is kedvesen veszem.”

Tartalmát most is enciklopédikus, azonban túlnyomóan a hazai irodalomból és történelemből vett cikkek képezik. Ez emelte különösen a munka becsét akkor, és még most is haszonnal olvasható. Álljanak itt a hazai tárgyú cikkek címei: „Országunknak hajdani lakosi, Nyelvünknek egyéb nyelvekkel való rokonságáról, Magyar játékmeseiről és játékszínről, A régi és mostani magyar tánc, Kun és magyar fejedelmek udvarhelyeik, Hunnusoktól való származásunkról és a kun és magyar nevezetről, Magyar parasztság, Kun és magyar hajviselet, Lóhúsevés, IV. Béla réz pénze, Mátyás király aranyai, Mostani kellő pénznek nevei és keletiről, Szavaink eredete, Szótalálás és elnevezés, Magyar kicsinyítők, Némely felében új betűkről, Székelyek, Oláhok, Óbuda, Gejza névről, Turkolyi levele (jegyzetekkel), Többféle szavainkról való vélekedésem,⁵ Két régi könyveinkről (Anonymus, ritus explorandae Veritatis), A magyar nyelv- és szókönyvekről, Béla nótariusáról még egyszer, Tinódiról még egyszer, Heltai, Pétsi [Pécsi] és Fűsűs [Pataki Fűsűs] könyveikből jegyzetek, Magyar íróknak szóló két jeles intés, Nyelvünkbeli első próbák.” Érdekesekek különösen a „Magyar nyelvet és történetet illető jegyzetek.”⁶

Honfitársainak buzdítására s régiségeinkhez vonzó szeretete, úgyszintén nyelvünk és történetünk bővebb ismeretét kereső igyekezete, okul szolgált arra, írja karácsony estén 1802-ben kelt előbeszédében, hogy 1808-ban a Sokféle IV–XII. köteteit is közrebocsátotta; de ezeket már nem Győrben, hanem Bécsben nyomatta. A munka hiányait pedig a következő szavakkal mentegeti:

„Maglehet azonban, hogy régiségeinknek vizsgálatában s az elmúltaknak előadásában olykor kedvem ellen is megbotlottam. De ki tehet róla, hogy ez csaknem mindnyájunknak sorsa, kik a voltakról írunk. Ha tehát fog valaki találatni, ki a megeshetett botlásimban segíteni akar, azt nem gyűlölni, hanem becsülni fogom.”

A IX. és X. kötetben is vegyes cikkek foglaltatnak, de az eredeti jóval több a fordításnál. Ezért is már a VII. kötet címlapján az „irá” mellől „s egybeszedé”-t elhagyta. A jénai Allg. Literatur Zeitungban⁷ megjelent bírálatra, mely általában dicsérte ezen munkát, szintén felel a szerző, védelmezvén a bíráló ellen a hunokról írt állításait. Érdekesekek a IX. kötetben a numizmatikai jegyzetei Schönwiesner munkájához,⁸ és a magyar helynevek mostani és hajdani elnevezése; a X. kötet csak két cikket foglal magában, úm. a magyar nyelvet és szókat illető jegyzetei (a szóknak bő magyarázata történeti és összehasonlító nyelvészeti alapon), és a magyar történeteket illető jegyzetei; végül néhány újabb költeményét közli. A XI. és XII. kötetben is a régi történeti kútfőinkben és nyelvemlékeinkben előforduló magyar szavaknak és az idegen nyelvekkel egyező szavainknak magyarázataát közli.

1792-ben adta ki Ovidius Metamorphosesának öt első könyvét⁹ alexandrinekben. Szabadon fordította, de verselése elég gördülékeny, és azon időben jelentékeny fordításnak is nevezhetjük. A munkát Ovidius életrajzával és tárgymutatóval látta el; végéhez pedig latinból, németből és franciából fordított verseit csatolta.

Már ismert író volt Sándor István, midőn barátainak buzdítására kiadta utazási jegyzeteit névtelenül: *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei. Győr, 1793.*¹⁰ Ezen leveleivel, melyeknek nyelvezetét szintén Révai Miklós javította, s a munkát ő rendezte sajtó alá, nagy szolgálatot tett irodalmunknak, különösen azért is, mert ezen a téren úttörő munka volt és „mivel kevés magyar utazik” írja, hasznos szolgálatot vélt vele tenni magyarjainknak. Valóban még most is érdekléljük ezen kellemes, nagy megfigyelő tehetséggel, vonzó, könnyed modorban írt könyvet, mely a szerzőnek főntebb említett 1785–87 közötti és az 1791-es utazásainak leírását foglalja magában. Nem mulasztja el a szerző a külföld viszonyait itt-ott hazánkéival összehasonlítani, és ahol magyar emléket talál, erről is megemlékezik; leírja az aacheni kápolna történetét stb. Kitűnik munkájából, hogy idegen forrásokat is használt, de önállóan dolgozta fel azokat. Főleg az idegennek feltűnő dolgokat

(különösségeket) szereti leírni, de figyelme egyébre is kiterjed; érintve vannak itt a természet, művészet, történelem, népszokások stb.

Mielőtt Sándornak Révaival folytatott levelezését tovább ismertetnők, egy irodalmilag is fontos eseményről kell említést tennünk. Ez a Révai által tervezett tudós társaság, melyről 1790-ben kiadta Candidati c. füzetkét, mely utóbbiban a fölveendő tagok jellemzését és tudományos képzettségét sorolja fel. Sándor István nevét az ajánlottak közt nem találjuk, jóllehet több oly egyén fordul abban elő, kik kevésbé érdemelték meg ezen kitüntetést, mint ő. Sándorról már akkor Kis János is így emlékezett meg:

„Ily szorgalom már a közelebb múlt század vége felé számos jeles írókat lelkesített, kik közül, Verseghy Ferencet, Sándor Istvánt, Gvadányi Józsefet a magyar tudományok történetírása mindenkor dicsérettel fogja emlegetni”.¹¹

Csaplár Benedek 'Révai életé'-ben ezt úgy magyarázza meg, hogy „irodalmi hazafiúi ügyekben nem ápolta Révai a pajtasságot. Egyébként is vajmi szűk körű volt az ő barátkozása. Talán nagyon is elég e tekintetben említenünk azt, hogy sem Paintner, sem Márton, Horányi, Simonchich, Koppi nem fordulnak elő a jelöltek névsorában”.

Miután erre nézve semmiféle felvilágosítás nem maradt reánk, én inkább Sándor ismert szerénységének tulajdonítom ezen mellőztetést, ki bizonyosan tiltakozott jelöltsége ellen. A barátság ezért Sándor és Révai közt, mint utóbb látni fogjuk, legcsekélyebbet sem változott.

Ezután barátjával, Révaival ismét fölvette a levelezést. 1799. július 21-én írja, hogy egy hónapi otthon mulatás után visszatért Bécsbe; olvasta Révainak június 20-án kelt levelét és az abban leírt boldogtalansága fölött sajnálkozik; egyszersmind örvend annak, hogy a nyelvészeti irodalommal való foglalkozást folytatni fogja. Szeretné látni Gyűjteményét, fölhívja őt Bécsbe s éppen arról értesült Szent-Iványitól, hogy Komáromba rendeltetett. 1800. március 2-i leveléből kítűnik, hogy Révai meglátogatta őt Bécsben, mert midőn elválása után kilenc napra visszatért, azt hitte, ismét láthatja őt, de már ekkor elutazott volt. Ismét kérdezősködik írásainak kiadása felől. Kéri a Szt. Lászlóra vonatkozó ének másolatát. Jövő szünnapokra felhívta őt ismét Bécsbe, akkor majd együtt mennek Pozsonyba, ott a Halotti beszéd kéziratát megvizsgálják és betűről-betűre leírják, sőt Révainak majd le kell azt vonásról-vonásra rajzolnia, hogy Sándor rézmetszetben kiadhassa. Kérdi, hol vette magát az az *em, ed* ezekben: nekem, neked, mert az ő vélekedése eltér a debreceni grammatikáétól. Válaszol még Révainak egyéb nyelvészeti kérdéseire és tudatja vele, hogy meghozatta Pázmán Imádságos könyvét 1665-ből, mert az övé otthon 1724-ből való. Sajnálja Takátsot, ki elhagyta Bécset és a minap esküdött fel jurátusnak. Azon cikkére is figyelmezteti Révait, melyet a *Magyar Hirmondó*ba Schwartner és Engel ellen írt a magyar írók számát illetőleg, melyben ő azok ellenében az élő magyarul írókat 156-ra teszi. (...)

Sándor István hazafisága, s a magyar irodalom iránti kiváló szeretete már évek előtt munkáiból és összes levelezéseiből kitűnt. Mint irodalompartoló s könyvgyűjtő is igyekezett a magyar irodalmat minden részletében megismerni, s annak ismeretét hazánkban minél inkább terjeszteni. Irodalomtörténetünket addig latinul írták; bibliográfiánk, mely annak alapjául szolgálhatott volna, nem volt, kivéven néhány könyvárusi jegyzéket, mely korántsem volt alkalmas irodalmunk megismertetésére. Sándort ez indíthatta azon eléggé nem dicsérhető gondolatra, hogy magyar bibliográfiát állítson össze. Már a Sokfélében,¹² midőn a régi könyvek címeit felsorolta, azon óhaját fejezte ki, vajha a 18. századbeli magyar könyvek címeit is valaki összeállítaná; de miután ez mindaddig nem történt meg, maga fogott hozzá. Ezen szándékában Révai, ki az 1801–1802. éveket Bécsben az ő körében töltötte, bizonyosan megerősítette. Még inkább felbuzdult, és tervének kivitelében bátorságot merített a nagy hazafi, Széchényi Ferenc gróf nemes tettéből, ki miután gazdag könyvtára katalógusát elkészítette, s ebből Sándornak is megküldött egy példányt, alapítója lett a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának. Ezen hazafias tettet Sándor is megénekelte következő válaszában:

„Gróf Szétsényi Ferentz Országunk Támasza!
Te reád nem lehet Hazának panasza,
Mivel legfőbb gondod azt boldogítani,
Késő maradékunk fog téged áldani.
Például szolgálhatsz sok fő emberünknek,
Javára miképen lehet nemzetünknek,
A Tudományt nálunk miként segítheti,
Hazánk s Népünk diszét mint öregbítheti.
Nagyra betsülöm én azon Jóvoltodat
Hogy megküldéd nékem Catalogusodat,
Kivánom, hogy végig vihesd szép Munkádat,
Virágzóbbá tehesd azzal is Hazádat.

Iráom Bétsben Nov. 25-dikén 1802-dikben.
Szlavniczai és Lukai Sándor István,
a Sokfélének írója.”

Egy magyar bibliográfia összeállítása száz évvel ezelőtt nem csekély feladat volt; könyvtáraink rendezetlensége miatt akkor nyomtatott katalógusra, amint ilyen jelenben már csaknem minden nyilvános könyvtárban találunk, gondolni sem lehetett, a Cornides-, Széchényi- és Teleki-könyvtár katalógusait kivéve, melyek közkezen forogtak. Sok utánjárásba és levelezésbe került a magyar könyvek összeírása, melyek azon időben az idegen nyelvűek közt bizonyosan a legcsekélyebb számban voltak meg bárhol is. Sándor igyekezett munkájához oly buzgó segédeket megnyerni, mint Révai Miklós, Horvát István, Virág Benedek, Schedius Lajos, Kultsár István és másokat, kik a magyar könyvek címeinek összeírásában segédkeztek neki; ilyen buzgó emberekre talált a debreceni és nagyenyedi könyvtárnál is; ezen helyekről is megküldték neki a magyar könyvek címjegyzékét. A Magyar Könyvesház kéziratát 1802 tavaszán már Győrbe küldte Streibighez nyomtatás végett; azonban ezen halogató könyvnyomtatóval sok baja volt. 1803. május 20-án írja Révainak: „Az én Könyvesházaom most minden órán elkészül. Streibig megígérte, hogy pesti Medárd-vásárra leviszi. Ideje is immár, mert egy egész esztendejénél tovább kezeinél hever. Abból a magyar literaturának történeteit alkalmasan megbővítheted”; azon év szeptember 25-én pedig már azt írja ugyancsak Révainak: „Az én Könyvesházomat is a tollamnak hasznát vevő Streibig egyszer valahára kinyomatta”. Tehát megjelent ezen hézagpótló munka ily címmel: *Magyar Könyvesház, avagy a magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerént való rövid említésök.*¹³

A szerző az előszóban a munka címét magyarázza, melyet a régiek bibliothekájának értelmezése után nevezett könyvesháznak, a *halastó, borospince, vadaskert* analógiájára, és ezenkívül meg akarta munkáját különböztetni Molnár János Könyv-Házától. A könyvcímeket úgy adta, amint találta, hol hosszabban, hol rövidebben; így a halotti gyászbeszédet is igen röviden. A Magyar Könyvesház könyvcímeivel sem állnak ki a versenyt. Természetes dolog, hogy ahol hibázott, mint maga írja, azt a könyvet nem látta, s ezen nyilatkozatával igen helyesen elismerte azt, hogy helyes bibliográfiát csakis a könyvek címéről lehet írni. Hogy a könyvek lapszámát és a nyomtató nevét nem közölte, ezen mulasztását szintén azzal menti, hogy sok könyv nem került a kezébe, az egyformaság miatt pedig azon munkák lapszámát is elhagyta, melyeket látott. Közöl aprónyomtatványokat is, de a naptárakat kihagyta, kivéven, ha azok régiek voltak, vagy valami nevezetesség van hozzájuk csatolva; pedig ezeket kár volt kihagynia, mert a naptárak vannak leginkább kitéve az elkallódásnak. Végre azon óhaját fejezi ki: „bár csak már egyszer közölnék a világgal, más nemzeteknél bevett dicséretes szokás

szerént ama számos kötetekből álló a káptalanok, kollégiumok, kolostorok, uraságbeli könyvesházak, hogy mijek vagyon és miből állanak tulajdonképpen?”

Meglepő Sándor Istvánnak azon bibliográfiai érzéke, mellyel már a múlt század első éveiben fölfedezte a helyes irányt, melyen haladnunk kell: ti. a könyvcímek évenkénti sorozatát, és ezen belül azoknak városok szerint való elhelyezését. Csak így nyerhetünk helyes képet irodalmunk haladásáról, fejlődéséről és ezáltal az egyes városok, megyék monográfusainak is megkönnyíti az illető munkák gyors áttekintését. Ezen irány helyességét elismerte s követte újabban jeles bibliográfusunk, Szabó Károly is. De arról is meg volt győződve első bibliográfusunk, hogy a szerzők polgári s papi állásáról is kell némi csekély felvilágosítást adnunk, legalább annyit, amennyit maga a szerző helyez nevé után a címlapra. Ezt egy betűrendes névjegyzék a munkában előforduló 1035 íróról némileg megoldja a függelékben, hol egyszersmind a tisztségek és hivatalok magyar elnevezését is adja.

Sándor István Magyar Könyvesházában a 16. századból 198 magyar munkát sorol fel, a 17-ből 778-at, a 18-ból 1711-ig 78-at, összesen 1054-et; Szabó Károly már a Régi Magyar Könyvtár I. kötetében ugyanezen időtől 2452 magyar könyv címét adja, mely szám az újabban felfedezett pótlásokkal körülbelül 500-zal szaporodott. Sándor István azonban 1712-től 1800-ig még 2567 magyar könyvcímét ad, és ez teszi munkáját becsessé és keresetté mindaddig, míg Szabó Károly munkájának folytatása lesz, és ezért emelkedik a Magyar Könyvesháznak ára is.

Mai értelemben vett kritikát a Magyar Könyvesházzal hiába keresünk a magyar lapokban, magyar folyóiratunk pedig még akkor nem volt. Schedius Lajos egyetemi tanár német folyóirata, a *Zeitschrift von und für Ungern* 1803. évi II. füzeteiben van egy hosszabb megemlékezés ezen munkáról; azt mondja, hogy a magyar irodalomnak igen hasznos és hézagpótló segédkönyve, és alapul szolgálhat majdan egy tüzetesebben kidolgozandó magyar bibliográfiának. A tudós szerkesztő ezzel mintegy jelezni akarta a hazafi érdemeit, ki ha tökéletes művet nem nyújthatott is, de a munka hibáit és hiányait ő is a szerző előszavában említett hibás katalógusokkal mentegeti. Azt is főlemlíti, hogy egyes embernek erejét meghaladó munka minden létező magyar könyvről tudomást szerezni; a hiányokat pedig most már könnyebb lesz utánpótolni, mely munkára maga a szerző is szívesen vállalkozik. Miután a bíráló az ezen munkában főlemlített szerzők nevét 1150-re teszi, azt is főlemlíti, hogy a jegyzékből legalábbis félannyi hiányzik.

A recenziót Sándor is meglegedetten fogadta és kedvezőnek találta, mint Révainak 1803. december 13-án írja és arra kéri, hogy tudassa Schediusszal tiszteletét a kritikáért és igen szívesen venné, ha a munkájában előforduló hibás címeket és a kimaradtak jegyzékét megküldené vagy azokat folyóiratában közölné; 1804. április 6-án azt is tudatja Révaival, hogy a Széchényi gróf Katalógusának akkor megjelent Supplementumából már kiírta a címeket; azért Schedius (ki neki a pótlásokat megígérte) azzal ne vesződjék.

A Magyar Könyvesház megjelenésének híre elterjedt az országban, és nevezetesebb íróink magasztalóan írnak róla; így Szombathy János Kazinczyhoz 1805. június 4-én Sárospatakról intézett levelében főlemlíti, hogy Szenci Molnár Albert a Magyar Grammatikájának (Hannover, 1610.) előszavában azt írja maga felől, hogy „a Székely István Krónikájánál, mely 1558-ban jött, régibb magyar könyvre nem találhatott. Elhiszem nagyon elbámulna, ha láthatná a Sándor István Magyar Könyvesházából, hogy már Székely István Krónikája előtt legalább 27 magyar könyvek kijöttek volt nyomtatásban”. Kazinczy pedig így ír Nagy Gábornak 1806. április 12-én: „Tegnap estve érkezett meg inasom Patakról... Prof. Szombati úrtól elhozá a kollégiumnak következő című könyvét is: Magyar Könyvesház... Ez a munka még nincs meg az Úrnál. El ne legyen nála nélkül. Az Úr nagy hasznát fogja vehetni, s megbővítheti. Valóban Sándor István nagy hálát érdemel érte. Hiánosok a tudósításai és hibások. De ki kíván tökéletest első próbában?” Ezekből is kitűnik, hogy ezen munka megjelenése az irodalmi köreinkben is jó hatást tett és rokonszenvvel fogadtatott.

Sándor, miután évenként tett külföldi utazásaiban Európa nagy részét megismerte, a magyar Alföldet és a Felföld egy részét is óhajtotta látni; ezért 1800 augusztus és szeptemberben, amint Révainak írja ezen hó 25-én, barátjával Sándorfi József nagyváradai főorvossal, valószínű, hogy ennek és magyarországi barátainak biztatására, Tiszántúlra utazott és meglátogatta Jászberényt, Kecskemétet, Szegedet, Temesvárt, Aradot, Váradot, Debrecent, Tokajt, Kassát, Miskolcot és Egert. Feltette magában, hogy Debrecenből Szolnoknak és onnét Pestre fordul, de a Kassának és a Felföldnek rég óhajtott látása nem engedte. Miután őt leginkább a könyvtárak és az azokban létező irodalmi régiségek érdekelték, főlemlíti, hogy a debreceni könyvtárban Budai Ézsaiás kalauzolta, s minden írott és nyomtatott ritkaságot megmutatott neki, azért mégis felpanaszolja, hogy ott a régi magyar kéziratokból egy gradualon és énekeskönyvön kívül egyebet nem látott, és még ezen két könyv is csak a réginek úgyszólván mostani ortográfiával leírt másolata. Az egri könyvtárt is megnézte, de ott sem látott mást, írja, mint a Verantius latin leveleit. Ezen utazásából szeptember 24-én tért vissza Bécsbe.

Ezen idő alatt Révaival a levelezést szorgalmasan folytatta, inkább ő, mint Révai, ki válaszával gyakran adós maradt; aminek oka az is lehetett, hogy Sándor csaknem minden levelében nógatta az általa ígért népdalok kiadására, így 1803. május 20-án mentegeti Sándor e tárgyban írt, és csúfolódásnak vett sorait; július 19. sajnálkozik betegsége fölött, vigasztalja, s a bécsi irodalmi dolgokról is tudósítja: így Márton Lexikonának nyomtatásáról és erről Báróczi véleményét, hogy „a magyart nem igen helyesen németezi.” Hozzáteve: „Ezt azonban ne említsd senkinek, nincsen kedvem ízetlenkedni. Máris ökeme haragszik reám, hogy ezt találtam mondani róla, hogy a Lexikon írását továbbra halaszthatta volna. Hát a te munkáid nyomtattnak-e és mikorra gyönyörködhetünk benne?”. Jelen sorai is szerénysége mellett békeszeretetről tanúskodnak. (...) December 16-án miután választ nem kapott, hosszabb levélben írja: hogy a Magyar régiségek című munkáját háromszor elolvasta és ismét ösztönzi Révait a többi magyar nyelvemlék kiadására, melyeket fősorol, a nagyszombati káptalan könyvtárában létezőkre pedig figyelmezteti. „Szeretném mentől előbb olvasni az ígért Grammatikádat, talán eddig a sajtóból ki is jött.” Írja tovább: „Bárcsak találkoznék valami jobb ízlésű Magyar Híríróval, mert Pántzél, kire magát Decsi egészen reá hagyta, igen Deákos és ízetlen. Ha Takáts itten megmaradt volna, s a Híreket is írta volna, melyeket Kerekes után Görög egészen néki által adta volt, úgy bizony sem a Magyar Ujság nem változott volna merő ízetlen idegen újságok fordításává, sem a Magyar Hírmondó meg nem szűnt volna, mert azt S.-gyi (Somogyi alkancellár) az ő jóakarója tovább is életben megtartotta volna. Hát ti Pesten nem tudtok-e találni arra való embert, ki azt ott alatt írhasza? Az igaz, hogy a te tisztedhez ez a hivatal legjobban illene, (...), de te már érdemesb és szükségesb munkába kaptál, úgymint az írásbeli M. Régiségekhez, s a grammatikus észrevételekhez. Márton a szókönyvből immár a német-magyar részének a felét kiadá, de amint hallom, a németiséget nem igen helyesen megmagyarázá. Én meg nem foghatom, mitől jött és honnan történt, hogy Ráth, ki magát s a tehetségét a Hírmondó által annyira megesmérte a Hazával, mégsem tudott kapni (amint hozzám írott még akkori leveléből tudom) 270 előfizetónél többet, ezaz esméretlen pedig (noha az árát kétszerte drágábbnak tette) 1600-on immár fellül ment”.

Ezen néhány sor igen érdekes világot vet akkori zsurnalisztikánkra, s egyszersmind Sándornak hírlapirodalmunk iránt való kiváló érdeklődését is jelzi. 1804. április 6-án felpanaszolja Sándor Révainak, hogy már két levelére adós maradt a válasszal, ezért szakadt meg a köztük való levelezés. Azonban ezt a mulasztást is megbocsátaná, csak a Régiségek kiadásával jobban sietne; a Grammatikája II. részét, melyet megküldött, köszöni, s ebben némely nyelvészeti kétségre figyelmezteti; az újságírást visszautasító válaszára pedig magyarázólag írja, hogy inkább látná ott majdan egyik utódját „hacsak ismét Vályi forma ember nem leszen, jobban érdemlené meg, hogy [sem ezek a mostani ízetlen emberek, Decsi mint hallom, már alig tesz valamit benne, hanem Pántzél a tótumfaktumja”. Ezután néhány

bibliográfiai s irodalomtörténeti kérdést intéz Révaihoz és, hogy „a próza miféle étel s miből áll?”

1805. július 31-én kezéhez vette a Révai Grammatikájának III. részét, melyet a szerző elküldött volt neki; de kedvesebben vette volna, ha azt levél kíséretében küldi. Tudósítja a csaknem egész télen tartó betegségéről és Pestre utazási szándékáról, melyről azonban már lemondott. „A Régiségeidnek II. szakaszához lehet-e valamely reménységünk?”, írja tovább. A Kisfaludy Sándor és Kazinczy munkáinak Bécsben nyomtatásáról tudósítja, kérdezősködik Virág egészségéről és kéri Verseghy új munkáit, ezeket szeretné olvasni, szívesen megadja a költséget. Schedius által ígért bibliográfiai pótlásokra mindeddig hiába várt. Július 30-án érkezett haza Bécsbe a badeni fürdőből, hol négy hetet kedve szerint töltött.

1805. október 24-én Verseghynek két magyar nyelvtani könyvét kezéhez vevén, biztatja Révait azok kritizálására; csak ne bosszankodva, hanem kigúnyolva és tréfálkozva tegye ezt; egyszersmind Verseghy két regényének, a Rikótinak és Kolomposinak, ezeken kívül az Aglájának megküldését kéri; megjegyezvén: „Batsányi az az ellenfelednek fő magasztalója, s a Verselő Hölgye amint hallom még az éjjeli ágyokban is verseket öntenek”. Továbbá ezt írja: „Nem tudom, miért nevezel engem is az Igyekezetidben piszkolónak? Vajon hol, mikor s ki előtt én a te Igyekezetidet ócsállottam?” A túl érzékeny Révai bizonyosan Sándornak egynémely kifejezését magyarázta félre. Ezután a bécsi drágaságról ír, melyet a háború okozott. Egy régi kézirati bibliáról is emlékezik, melyből több kivonatot tett és írja: „Azokat csak azért eddig ki nem adtam, hogy magad találjad fel azt, amihez te fogtál már előttem. Meg nem foghatom, hogy Pesten az ország szívében lakván, hová a számos magyar uraság s nemesség gyűlön gyülekezik, mégsem tudsz találni mecénásokat a nyelvünk régiségeinek kibocsátására. Vagy talán nem esmérnek-e Széchényi, Festetics, Teleki, Mártonfi?”

Azon év december 12-én kérdezi, hogy október 26-án írt levelét a száz forinttal együtt, melyet a dilizsánszra feladott, vette-e? Kéri, szerezzze meg számára a Gyöngyösi Kemény Jánosát, a lőcsei 1693-as kiadást, bármibe kerüljön, mert az 1713-as ott is megvan az udvari könyvtárban, vagy pedig irattassa le betűről-betűre a pesti Egyetemi Könyvtár példányáról, és az ugyanott levő Conscriptio Decimae Pontificalis in Hungaria sub Carolo I. Rege című kéziratot, ezen költséget is megfizeti. Ezt írja tovább: „Hát vajon mikor olvashatjuk a M. Régiségek II. könyvét? Szeretném tudni, mi akadályoztatja a kiadását, s mennyire volna szükséged, hogy azt kibocsáthasd? Én várva várom, hogy a Tiszta Magyarorságnak Tisztátalanságát tőled kimutatva mennél elébb olvashassam.” Végre a Bécsben levő francia katonákról ír, kiket a magyarokhoz hasonlítgat, mert bajuszt viselnek és kalpag van a fejükön.

1806. január 16-án utoljára ír Révainak, miután az már két levelére nem válaszolt és kéri, tudassa vele, megkapta-e a száz forintot, mert tíz nap múlva három hónap elmúlik, és akkor hiába jelenti magát a fővámon; azután a császár visszaérkezését, és ezen alkalomból a színházak ingyen előadását említi. Ezzel megszakad a Révaival való levelezés.

Ezután kiadta következő munkáját, melyen harminc esztendeig dolgozott: *Toldalék a magyar-deák Szókönyvhez* amint végsősőr jött ki 1767-ben és 1801-ben írta Sándor István.¹⁴ Az előszóban írja, hogy a régi könyvekből és a néptől ellesve írta le a magyar szavakat; a tótos vagy német eredetű szavakat is felvette, mert eddig más szókönyvben nem fordultak elő, mégis közhasználatúak, sőt a könyvekben is előfordulnak; amely szókat nem tudott latinra fordítani, nem adta latin nevezetüket; néhol német magyarázattal is élt. A Baróti Szabó Dávid Kisded Szótárából átvetteket Sz-el jelölte.

Igen hasznos kézikönyv volt ez akkor, és a hasonló szótárakat terjedelemre nézve jóval túlhaladta, s különösen a Párizs Pápai szótárának kiegészítéséül szolgált.

A szótár megjelenésének híre csak 1810. július 27-én jutott el Kazinczyhoz Széphalomra, amikor kéri Horvát Istvánt, hogy a debreceni vásárra viendő csomagba Kis János könyvtárba kösse be a Sándor István Lexikonját is; szeptember 19-én azonban Döbrentei Gábornak panasolja, hogy Sándor külföldi utazását nem ismeri: „Itt könyvet nem kapni, Pestről pedig

haszontalan várok. Soha sem láttam oly hideg embereket, mint a mi pesti barátunk;” 1811. január 16-án ismét ír Horvát Istvánnak: „Nagyon óhajtánám, hogy a Sándor Lexikonát vehetem valaha, hogy élhessek azzal amit reánk tolongat.” 1812 elején Sándor (Horvát közvetítésével) maga küldi el Kazinczynak a Toldalékot, azért kéri Horvát Istvánt, hogy azt Rummy József kalmárhoz Kassára küldje. Március 12-én Rummy Károlyhoz ezt írja Kazinczy: „Sándor István írja, hogy engemet Lexikonával 3 kötetben (azaz példányban) megajándékozza, s te hoztad el tőle a könyveket. Kérlek add által Szemere István zempl. követnek, de lepecsételve és hozzám adressálva;” március 14-én ezt írja Vitkovics Kazinczynak Pestről: „Sándortól Horvát által neked ajándékban küldött Szótárt, egy tokai kereskedő, földim Dolinay Józseffel küldöm.” Április 2-án még mindig sürgeti Helmeczyhez írt levelében a szótár elküldését. Végre május 6-án már Helmeczyt arra kéri, hogy tudakozza meg Vitkovicstól Sándornak bécsi szállását, hogy ajándékát megköszönhesse. Ilyen szomorú irodalmi viszonyok uralkodtak a múlt század elején; a közlekedés ily nehézségei igen megnehezítették a könyv elterjedését.

Sándor Kazinczyval nem volt szorosabb baráti viszonyban, leveleik közül sem maradt fenn egy sem; azonban Kazinczynak másokhoz írt leveleiből tudtuk azt, hogy ismerték egymást. (...) Ferenczy János azonban Bécsben tartózkodván többször érintkezett vele; Vitkovich pedig azt írja Kazinczynak 1811. augusztus 6-án Pestről, hogy Sándor Istvánt meglátogatta: „szép öreg ember”. Miután arcképe nem maradt, ez az összes szeméyleírás amit róla tudunk.

Miután a Révaival való levelezés, ennek még halála előtt félbe szakadt, Horvát Istvánnal kötött rövid barátságot és vele folytatott levélváltást: 1812. február 26-án írja Sándor, hogy igen örült az ismeretségnek, és azon 300 frtnyi összeget, mellyel Eggenberger neki a Sokféle száz példányáért tartozik, szívesen átengedi Horvátnak munkáinak kinyomatására; sőt, a Sokféle IX., X., XI. és XII. köteteiből még hátralevő 375 példányt is kezéhez leküldi Pestre, hogy azokat a könyvtáraknak, vagy jó barátainak ossza szét: „mivel én – írja – a munkáimon nem akarok nyerekedni sőt vesztésemmel is a Hazámnak szolgálni kívánok, a könyvtárakkal pedig bajlódni nincsen kedvem... én semmit érettök nem kívánok.”

Horvát Sándor Istvánnak ezen levelére nem válaszolt, mert június 12-én ugyanazt ismételtlen említi Sándor, azon hozzáadással, hogyha azzal bajlódni nem volna kedve, szíveskedjék a példányokat barátjához, Virághoz juttatni; az említett 300 frt-ot is arra ruházza át, aki a könyveket átveszi.

Sándor István Bécsből 1814. december 2-án írta utolsó levelét Horvát Istvánhoz, melyben, miután levelének és a könyveknek kézhezvételét elismeri, többek közt a következőket írja: „Én (az ígéretem szerint) Pestre le nem jöhöttem, mert mind otthon Szt. Mihály napig dolgaim valának, azután pedig az urat ott fel nem találtam volna. Most mi itt merő fejedelmeket és világ nagyjait látunk magunk körül, a vendéggazdák és ételárusok gazdagodnak, de mi magunk a naponként növekedő drágaság által szegényedünk. Isten neki, úgymint csak maholnap élünk, had szomorkodjék az, kinek felesége s gyermeki vagynak, majd talán jobb idők is jönnek. Én most, ha az urat meg nem bánthatom, egy-két tudakozással akarok lenni. Tessék velem effélékben parancsolni, örülni fogok bármiben szolgálhatok. Az első volna az: hogy ha van-e valami: Mons nova prope Albam ubi Árpád castra fixit... Azután milyen helység legyen a Forum Geysae, melyet II. Gejza az óbudai prépostságnak ajándékozott. Hát a Váji úr mikor tölti be a tett ígéretét, hogy a szentírásnak ama régi magyar fordítása is megjelenjen? Vajha az úrtól említett s kiadandó periodikus írás is mennél előbb a hazafiakat megvigasztalná. Én részemről fáradom, hogy amit a Sokfélémm folytatására elég bőven összeírtam, azt mind leküldeném, hogy amit abból beiktatni tetszene, az arra szolgáljon.”

Sándor Istvánnak kiváló érdeme a nemzeti irodalom és tudományosság iránt való azon hazafiúi szeretete, mellyel azt még holta után is anyagilag igyekezett támogatni. Ezt bizonyítja a még 1793. augusztus 12-én Bécsben kelt végrendeletének következő pontja: „Az egész ország és minden jó hazafiak kívánsága szerint a hazánk nyelvének kimívelésére

erigálandó Akadémiának vagyis Társaságnak, melynek Pesten a széke lenne mentől elébb való felállítására s felsegélésére legálok tízezer forintot azaz 10.000 frtot... Bibliotékámat s nummotékámat vagyis a könyveimet és ritka pénzeimet nem különben minden képeimet és mappáimat az említett felállítandó magyar Társaságnak legáalom.”

Így lett Sándor István a Magyar Tudományos Akadémiának egyik alapítója. Ezen nevezetes hagyatéka törvénykönyvünkbe is beiktattatott.¹⁵ Könyveinek egy része pedig az érmeiken kívül (száz darab könyv és térkép) 1816. június 1-jén a Magyar Nemzeti Múzeumba került Miller Ferdinánd igazgató kezébe, ahol az egyes könyvben, így a Sokfélén megvan a saját „Ex libris” kézírása, más könyveken pedig családi címere van beragasztva. Azonban könyveinek nagy része a báró Mednyánszky-család birtokába jutott, és ez (465 munka 530 kötete) a Mednyánszky Dénes báró ajándékából könyvtárával együtt 1895-ben a báró Eötvös József Kollégium birtokába jutott.

Végrendeletében még következőképp rendelkezett:

„Ugyanott az ország közepén a szegény gyermekek számára kik a szüleiktől elhagyattanak és talált gyermekeknek neveztetnek egy oly háznak felállítására, mely németektől Findlingshausnak neveztetik hagyok ötezer forintot azaz 5000 frtot. Hasonlóképpen a szülésháznak (Geburtshaus) ott való felállítására ötezer forintot azaz 5000 frtot. Lukán egy tizenkét emberekből álló ispotálynak felállítására, kiknek temetvényi domíniumból való Sándor-familiának szerencsétlenségéből s nem kész akarattól elszegényedett jobbágyoknak kellek lenni, hagytam a hátralévő nyolcezer és hatszáz forintot azaz 8600 frtot.”

Mіндеzen hagyaték saját szerzeményéből, mely akkor 28.600 frt volt, került ki.

Sándor István sokat betegeskedett, ezt a leveleiben is többször említi. Utolsó nagy betegségéről és haláláról Kazinczy így emlékezik meg Pantheonában „elunta vizikórság és hipochondria alkalmatlanságait, s magát fejbe lőtte Bécsben 1815. március 29.”¹⁶ Az egykorú Hazai s Külföldi Tudósítások pedig Pesten április 12-én a következő nekrológot írja róla: „Hazánknak egy tudós és munkás fia tekintetes Lukai Sándor István úr Bécsben, ahol a magános életét a tudományoknak szentelte, március 29. életének 62. esztendejében hosszas betegeskedése után a boldogok országába csendesesen által költözött.” Ez utóbbi hírlapból merítették életrajzírói azon gyér adatokat, melyekben róla megemlékeztek. Fennmaradt Wohlleben E. bécsi polgármesternek 1815. március 30-i jelentésének másolata a Magyar Nemzeti Múzeumban; ebből azt is megtudjuk, hogy (...) az öngyilkos írónak rokonai nem voltak, a lakást lepecsételték és a holttestet törvényes közszemlére a közkórházba szállították.

Így halt meg Sándor István, barátaitól elfelejtve, rokonaitól nem szeretve, elhagyottan. Még azon utolsó óhajtása sem teljesült, melyet végrendeletében kifejezett, hogy az általa készített lukai temetőben, hazai földbe temessék; ott alussza örök álmát Bécsben egy jeltelen sírban. Az írónak azonban legnagyobb érdeme s jutalma, ha munkáit használják és azzal együtt említik nevét is. A mi első magyar bibliográfusunk emléke egy század múltán is él; élni fog sokáig, és gyakran fogják még emlegetni a *Sándor István Könyvesházát!*

¹ Forrás: Szinyei József, id.: Az első magyar bibliographus. Bp., 1901. 29 p. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVII. köt. 10. füz.)

² *G** nevezetű svédi Grófnének rendes történeti egy juhászi játékkal egyetemben.* Kiadta német nyelven Gellert R. F. Fordította Szláv S. I. Pozsonyban és Kassán, Landerer Mihály költségével és betűivel. 1778. 350 p.

³ Jelki Andrásnak egy született magyarnak történetei. A ki minek utána sok szerencsétlen eseteken, raboskodáson és a vad emberek között életének külömbféle veszedelmei által ment volna, végtére Bataviában nevezetes tisztségekre hágott. Magyarba foglalta Sándor István. Győrött, Streibig József betűivel. 1791. 8-rét 29 p.

⁴ Sokféle. Irá s egyben szedé Sándor István. Győr és Bécs. 12 kötet: I. Győr, 1791. 8-rét 167 + 6 p.; II. uo., 1791. 163 + 6 p.; III. uo., 1795. 226 + 4 p.; IV. uo., 1796. 241 + 5 p.; V. uo., 1798. 249 + 5 p.; VI. uo., 1799. 271 + 4 p.; VII. („s egyben szedé” ezentúl kimaradt) uo., 1801. 256 + 6 p., egy rézmetszettel; VIII. uo., 1801. 263 + 3 p.; IX. Bécs, 1808. 198 + 2 p., két rézmetszettel; X. uo., 1808. 184 + 2 p.; XI. uo., 1808. 206 p.; XII. uo., 1808. 250 + 2 p.

⁵ Sokféle, VII. pp. 165–256.

⁶ A Sokféle VIII. kötetének végén egy 108 lapra terjedő tanulmányról van szó.

⁷ Allgemeine Literatur Zeitung, 1803. 115. sz.

⁸ Sokféle, IX. pp. 130–174.

⁹ Az orras Ovidnak deákból fordított változásai. Győr, 1792. 8-rét 248 + 32 p.

¹⁰ Új kiadása: Sándor István: Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei. Sajtó alá rend.: Éder Zoltán. Bp., 1990. 525 p., [1] t. (Ritkaságok)

¹¹ Kis János szuperintendens emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. II. kiad. Bp., 1890. p. 315.

¹² Sokféle, III. p. 795.

¹³ Győr, 1803., nyolcadrét 10 + 285 p.

¹⁴ Bécsben, Pichler Antal betűivel, 1808., nyolcadrét VIII + 509 p. és egy lap hibaigazítás.

¹⁵ 1827. 12. tc.

¹⁶ Nemzeti Könyvtár XXXVI. p. 395.